

NÉMETH MIKLÓS

Történeti szociolingvisztika – három évtized mérlege –

1. Bevezetés

Előadásomban elsőként arra a kérdésre keresem a választ, hogy van-e a fönti jelzős szerkezetnek a szakmabeliek számára többé-kevésbé egységes jelentése. A kérdésfeltevés bizonyos nézőpontból akár teljesen indokolatlannak is tűnhet, hiszen a 17. Élőnyelvi Konferencia előtt éppen harminc esztendővel jelent meg Romaine (1982) tudománytörténeti szempontból is jelentős monográfiája, magyarul pedig Herman (1982) tanulmánya, amely lényegében a nyelvtörténeti kutatás szociolingvisztikai fordulatának várható eredményeit kísérel meg számba venni.

Az eltelt három évtized ellenére elmondhatjuk, hogy a hazai tudományban nincs teljes konszenzus arról, hogy érdemes-e és hasznos-e a nyelv történeti vizsgálatára irányuló bizonyos törekvéseket a *történeti szociolingvisztika* névvel illetni. Vajon a nyelv történeti vizsgálatának az a módja, amely a nyelvi rendszer változásainak okait kutatva nem áll meg a rendszer belső tulajdonságaiból levezethető tényezőknél, és a nyelvi rendszer mögött „észreveszi” vagy inkább figyelembe veszi az egymással társas interakcióban lévő, beszélgető embereket is, ez a vizsgálati mód megérdemli, hogy (történeti) *szociolingvisztikának* nevezzék? És aktualizálva: van-e helye az Élőnyelvi Kon-

ferencián olyan előadásnak, amelyeknek nyelvi adatai a múltban gyökereznek, és néhány száz évesek?

A válaszadás érdekében célszerű meghatározni, mely nyelvelméleti nézőpontból tekintünk a fenti problémakörre. A választ a funkcionális nyelvelmélet nézőpontjából tartom megközelíthetőnek. Szűkebb értelemben egy olyan nézőpontból, mely a nyelv meghatározó sajátságának a variabilitást, a nyelvi változatosságot tartja. De hol is jelenik meg a nyelvi változatosság a maga valójában? Megjelenik az egyén és a csoportok, a közösség nyelvhasználatának szintjén egyaránt. A labovi értelmezés szerint egy társadalmi csoport nyelvhasználata mindig kevésbé variábilis, mint a beszélő egyéné (Labov 1969), aminek alapvető oka, hogy az egyén nyelvhasználatában nem mindig alkalmazkodik a csoportjára általánosságban, statisztikailag jellemző normákhoz, változatokhoz. Így a nyelvi változókra vonatkozó szabályok a labovi keretben sokkal inkább egy-egy csoportra, közösségre vonatkoznak, mint az egyénre.

De térjünk rá a történeti nyelvészet fő problémájára, a nyelvi változásra! E fogalommal kapcsolatban azt állapíthatjuk meg a tudománytörténetből, hogy sokan, például Keller (1990) úgy tekintenek a nyelvtörténetben végbement nyelvi változásokra, mint az egyes nyelvhasználók individuális nyelvhasználatában végbement ezernyi apró eltolódás nem szándékolt eredőjére: a nyelvhasználó nem akarja a nyelvi változást, ő kizárólag a kommunikációs céljainak megfelelően használja a nyelvet. Ez az eredő csak retrospektív módon határozható meg, és természeténél fogva csak a diakróniában értelmezhető: a nyelvi változás folyamata feltételezi az időbeliséget. Ha a nyelvi változásokkal (melyeket szükségszerű retrospektív általánosításokként szemlélünk) szeretnénk foglalkozni, nem tudjuk megkerülni a kérdést: mikor lesz egy beszélő egyéni meg-

oldásából közösségi szinten megmutatkozó nyelvhasználati változás? Itt vissza kell utalnunk Labovra, arra, hogy ő mit tekint a tudományosan inkább magyarázható/leírható nyelvi változatosság locusának. Az ő értelmezésében a beszélői csoportok nyelvi viselkedése kevésbé variábilis, mint a beszélő egyéneké. Ha a nyelvi változásokat kívánjuk vizsgálni, talán rendszerszerűbb magyarázatokat kínálnak számunkra az egyes beszélői csoportok nyelvhasználatában megmutatkozó elmozdulások, mint az egyén heterogén nyelvhasználata. Paradox a helyzet, hiszen a nyelvi tény, amelyre magyarázatunkat építjük, mindig az egyén produkciója, de arra kvantitatív szociolingvisztikai nézőpontból mégis úgy tekintünk, mint a csoportnormák által befolyásolt, nem teljesen szabad váltakozás eredményeképpen létrejött nyelvi anyagra.

A nyelvi változásokkal kapcsolatban a klasszikus nyelvtörténetírás sokszor nem vizsgálja, miért kezd terjedni egy nyelvhasználati változás egy meghatározott társadalmi csoportban, vagy miért tud az onnan a társadalom más rétegeire is átterjedni. A minden korszakra jellemző rendezett nyelvi heterogenitás áldozatául esik a már lezajlott nyelvi változások diakrón változási sorokkal való leírási gyakorlatának. A változások kiváltó okaira irányuló nyelvtörténeti kutatásokban sokáig előnyt élveztek az olyan magyarázat-típusok, amelyek a nyelvi rendszer belső tulajdonságaiból vezetik le a változást, amelyek nélkülözik a nyelv beszélőjét a maga szeszélyes nyelvhasználatával, társas interakciós normáival. Nem véletlenül fogalmazza meg Romaine (1982: 246) tudománytörténeti jelentőségű munkájában, hogy a nyelv diakrón vizsgálata annak társadalmi kontextusában nem végezhető el a saussure-i kereteken belül.

A nyelv történeti vizsgálatában a szociolingvisztikai módszerek alkalmazásával új, nagyobb magyarázó erejű, empirikus alapozású összefüggések tárulhatnak fel előt-

tünk a már lezajlott nyelvi változások egy-egy aspektusát illetően. Ezek az összefüggések elsősorban a nyelvi változások társadalmon belüli terjedésének kérdéskörét vizsgálhatják meg az eddigieknél élesebb fényvel, de bizonyos esetekben a nyelvi változás kiváltó okairól is többet megtudhatunk általuk.

2. A történeti szociolingvisztika tudománytörténetéből

A fenti alcímben idézett jelzős szerkezet jelentését tisztázandó érdemes egy kis tudománytörténeti kitérőt tennünk. A nyelvtudomány története a nyelvtörténetírás szociolingvisztikai fordulatát elindító vizsgálódások egyik elméleti alapvetéseként tartja számon Suzanne Romaine 1982-ben megjelent munkáját (*Socio-historical linguistics: its status and methodology*), amely egyszerre jelent meg azzal az igénnyel, hogy a történeti nyelvtudomány új ágának elméleti-módszertani alapvetése legyen, és azzal, hogy bemutassa a módszer alkalmazhatóságát a gyakorlatban. A gyakorlati alkalmazhatóságot a vonatkozó mellékmondatok szintaktikai jelölőinek történeti változása és bizonyos nyelvtől független tényezők közötti kapcsolatban látja. A tárgyalt tudományterület elnevezése szempontjából tanulságos ez az úttörő vállalkozás. A könyv címében ugyanis nem szerepel a *szociolingvisztika* szó, hiszen e cím magyarul talán *Társadalomtörténeti nyelvészet* lehetne. Ha azonban áttekintjük a fejezetcímeket, akkor a kilencből négy fejezet címében szerepel a *sociolinguistic* szó jelzőként. Ez a tény a tartalomelemzés alapján azt jelzi, hogy Romaine könyvében szociolingvisztikai alapozású módszereket, adatokat, technikákat találunk, és az egész munka nyelvelméleti alapozása, nyelvszemlélete a szocio-

lingvisztika sajátosságait mutatja. Ugyanakkor a létrejött *egészet* a szerző a monográfia címében nem kívánja *sociolingvisztikának* nevezni. Ezen úttörő mű megítéléséről azonban érdekes álláspontot közöl a kutatási területét programszerűen *történeti sociolingvisztikának* nevező szerzőpáros, Terttu Nevalainen és Helena Raumolin-Brunberg tanulmánykötetének (1996: 5) bevezetőjében (Sociohistorical linguistics – historical sociolinguistics című alfejezetében): itt Romaine művéről azt állítják, hogy az mégiscsak történeti sociolingvisztika, hiszen amit benne találunk, az sokkal inkább nyelvészet, mint társadalomtörténet. Érvelésük szerint ez utóbbi diszciplína hiányának mértékét az a tény is meggyőzően szemlélteti, hogy Romaine (1982) nem hivatkozik egyetlen olyan szaktudományos munkára sem, amely az általa tárgyalt kor társadalomtörténetét tárgyalná. Nem kétséges, hogy a Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros érvelése helytálló.

De mit is mutat számunkra ez a tudománytörténeti intermezzo? Első következtetésünk az lehet, hogy a sociolingvisztikai módszereket alkalmazó, és a sociolingvisztika nyelvelméletére alapozó történeti nyelvészeti kutatások elnevezésének problémája egyidős a tudományszak születésével. Aki elsőként művelte, az kötetének címében más nevet adott neki, mint ami tulajdonságai alapján illetet volna rá. De ez nem jóvátehető tévedés. Az emberi névadás folklórja is azt mutatja számunkra, hogy a közösség kommunikációs igényei és szokásai felülírhatják a hivatalos névadást: zártabb beszélőközösségekben a beszélők ragadványnevekkel korigálják a hivatalos nevekbe kódolt problémákat (motivátlanság, névazonosság stb.). Hasonló történik a tudományban Romaine könyvének recepciója során.

A fenti kitérőből adódó második következtetés pedig az, hogy a *történeti sociolingvisztika* kifejezés körüli, máig

érezkelhető bizonytalanság nem a magyar nyelvtudomány kizárólagos problémája, sőt, inkább azt mondhatjuk, hogy a magyarországi nyelvészek ugyanarról a problémáról folytatnak diskurzust, mint amiről külföldi kollégáik.¹

Ez a megállapítás azonban túlságosan leegyszerűsítene a problémakört, hiszen a vitából kiderült: a magyar nyelvtudományon belüli vitáknak van egy olyan vetülete is, amely némi sajátos helyi színezetet ad a kérdéskörnek: ez pedig a *szociolingvisztika* szó értelmezési tartománya.² Az előadást követő vitában az is körvonalazódott, hogy a *történeti szociolingvisztika* kifejezést elutasító álláspont nem pusztán a *történeti* jelzót, hanem a *szociolingvisztika* kifejezést is kifogásolja, magát a jelzős szerkezetet pedig fából vaskarikának tekinti. Valóban nehéz meghatározni a *történeti szociolingvisztika* jelentését, amíg nem tudjuk, vagy nem értünk abban egyet, mit tekintünk *szociolingvisztikának*. A probléma a magyar viszonyok között tehát megkettőződik, hiszen nem mindegy, hogy valaki a 'társasnyelvészet' vagy a 'társadalmi tényezőket is figyelembe vevő nyelvészet' jelentésben használja a *szociolingvisztika* kifejezést. A külföldi szakirodalom arról a dilemmáról árulkodik, hogy a Romaine-nal kezdődő történeti nyelvtudományi kutatás nevezhető-e (történeti) szociolingvisztikának – ám ez a kérdés ott úgy merül föl, hogy abban nagyjából konszenzus van, mi a szociolingvisztika. A magyarországi helyzet ettől abban különbözik, hogy a hazai nyelvtudományban ma abban sincs konszenzus, hogy mi

¹ Mi is ezt tettük a 17. Élőnyelvi Konferencián Gréczi-Zsoldos Enikőnek, Kis Tamásnak és Sándor Klárának köszönhetően. Ez a vita számomra világosan megmutatta, hogy érdemes erről a kérdéskörrel párbeszédet folytatni.

² E problémakörhöz lásd Kis Tamás é. n. (<http://web.unideb.hu/~tkis/sl/szlortort.htm>).

légyen a szociolingvisztika. Ha ez utóbbi kérdésben kialakulna valamiféle tudományos kánon, akkor a történeti szociolingvisztika meghatározásában is könnyebben eredményre jutnánk.

A kérdéskör tisztázása érdekében érdemes visszatérnünk a külföldi példákhoz, ahol a meghatározási probléma legalább csak egyszintű! Kíséreljük meg azt körüljárni, mit neveznek ma a külföldi nyelvészek *historical sociolinguistics*nek.

A *historical sociolinguistics*nek nevezett tudományterület egyik legfőbb kutatási centruma a Historical Sociolinguistics Network (HiSoN) nevű kutatói hálózat, amelynek működtetésében fontos szerepet vállalnak az augsburgi, a bristoli és a leideni egyetem kutatói, és amelynek honlapja (<http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>) az augsburgi egyetem szerverén kapott helyet. A hálózat weboldalán megkísérelti a tudományszak meghatározását annak fő kutatási területeiből.

A hálózatot alkotó kutatók munkájának köszönhetően három évtizeddel Romaine munkájának megjelenése után sikerült az új tudományszak eddigi eredményeit egy 704 oldalas szintézisben³ összefoglalni. A kötet bevezetőjében (1) található önmeghatározás szerint a történeti szociolingvisztikának egy szélesebb értelmű meghatározását fogadják el, amely így szól: „the reconstruction of the history of a given language in its socio-cultural context.” Ennél azonban lényegesen pontosabb önmeghatározást is tartalmaz ez az összefoglaló kézikönyv. Ennek fő érdekessége a tárgyalt kérdéskör szempontjából az, hogy a kötet szerzőinek álláspontja szerint a történeti szocioling-

³ *The Handbook of Historical Sociolinguistics* – Juan Manuel Hernández-Campoy and Juan Camilo Conde-Silvestre (Editors), Blackwell Handbooks in Linguistics, 2012.

visztika lényegi tulajdonságait tekintve sokkal közelebb áll a szociolingvisztikához, mint a történeti nyelvészethez, és lényegében a szociolingvisztikának a valóságos idő dimenziójába helyezése.⁴ A történeti szociolingvisztikának ez a meghatározása tehát azt jelenti, hogy ez a tudomány-szak lényegi tulajdonságait tekintve szociolingvisztika, amely a valóságos idő dimenziójában vizsgálja a nyelvet. Az előadás végén magam is szeretném mérlegelni, elfogadható-e ez az önmeghatározás.

A főnti meghatározás fölveti azt a kérdést is, hogy tisztázandó a viszony a tudományon belül az ebben az értelemben vett szociolingvisztika és a jelen nyelvi adataival dolgozó szociolingvisztika valóságosidő-vizsgálatai között, hiszen itt a kutatási terület tárgyát, illetékességét tekintve átfedésekre, elmosódó határvonalakra lehet számítani, még akkor is, ha a kutatások empirikus alapjául szolgál elsődleges nyelvi adatokhoz való hozzájutásban, tudományos módszertanban és a kutatást segítő egyéb tudományterületekben vannak különbségek. Ezt a kérdést a jövőben lefolytatandó viták tisztázhatják.

A továbbiakban érdemes áttekintenünk a Historical Sociolinguistics Network tevékenységének más vetületeit is, hiszen talán adalékokkal szolgálhatnak a tuda-

⁴ Erről így írnak (26): „We do not place historical sociolinguistics directly under *historical linguistics*, as is done, for example, by Jahr (1999) although both specialize in the study of the past and have many interests in common. Focusing on historical *sociolinguistics* we prefer to approach it as the real time dimension of sociolinguistics which enters into varying relations and degrees of integration with other fields, depending on the line of inquiry in question.” A területek, amelyekkel a történeti szociolingvisztika még különböző mértékben összekapcsolódik: a társadalomtörténet, történeti nyelvészet, dialektológia, az egyes nyelvek története, korpusznyelvészet, filológia, sociopragmatika, diszkurzuselemzés (27).

mányterület keretein belül folytatott különböző kutatási tevékenységek leírásához és a történeti szociolingvisztika mibenlétének megragadásához.

A Historical Sociolinguistics Network műhely tagjai működtetik és szerkesztik a diszciplína eddigi egyetlen folyóiratát, a *Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* című,⁵ 11. köteténél járó kiadványt. A folyóirat címében megmutatózó kettősség azt is mutathatná, hogy a születés óta húzódó (ön)meghatározási és (ön)elnevezési zavarok változatlanul fennállnak. De miután Juan Manuel Hernández-Campoy és Juan Camilo Conde-Silvestre (2012) kézikönyve túllép ezeken a bizonytalanságokon, úgy ítélem meg, hogy a folyóirat Janus-arcú elnevezése inkább azt szemléltetheti, hogy a szerkesztők a laza tudományterületi besorolással tágabbra akarták nyitni a lapot a publikálni szándékozók előtt.

A HiSoN hálózat honlapján felsorolja a fő kutatási projekteket is.⁶ A hálózat fő kutatási területei azt mutatják számunkra, hogy a történeti szociolingvisztikai kutatások egyik fő vetülete egy-egy nyelv sztenderdizációjának a története – erről egyébként a honlap bevezető részében is olvashatunk.

⁵ http://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/

⁶ Research project „The Codifiers and the English Language: Tracing the norms of Standard English”, Research project „Letters as loot. Towards a non-standard view on the history of Dutch.”

3. Szociolingvisztika versus történeti szociolingvisztika

Kíséreljük meg a továbbiakban azt a tényt megindokolni, hogy miért bánnak olyan óvatosan a *történeti szociolingvisztika* elnevezéssel a nemzetközi és a hazai nyelvtudományban. A kifejezés vegyes fogadtatása elsősorban a nyelv jelenét kutató tudósok körében általános, arra nézve nem találtam számottevő bizonyítékokat, hogy a nyelvtörténet művelői is tiltakoztak volna az új tudományos paradigma ellen. A szociolingvisták ellenállását valószínűleg az váltotta ki, hogy a jelenre és múltra vonatkozó kutatásokat kontrasztba állítva igen nagy különbségeket tapasztalunk, és ezek a különbségek a szociolingvisták tekintélyes része szerint elérik a kritikus tömeget: a sok-sok ponton megváltozott, kényszerűen korlátozott paradigmát, a történeti szociolingvisztikát már nem tekintik azonosnak kiinduló forrásával.

Ha a kétféle szociolingvisztika közötti legalapvetőbb különbségeket megkíséreljük összefoglalni, közelebb juthatunk a tudományterületek azonosságainak és különbségeinek összefoglalásához.

A Nevalainen–Raumolin-Brunberg szerzőpáros könyvében (1996), megkísérelte összevetni a jelen, illetőleg a múlt nyelvére vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatokat néhány alapvető szempont alapján: a különbségeket táblázatba foglalták (1996: 18). Az alábbiakban ezt a táblázatot mutatom be magyarrá átdolgozva.

1. táblázat. *A jelenre és a múltra irányuló szociolingvisztikai kutatás összehasonlítása*

	<i>Jelenre irányuló</i>	<i>Múltra irányuló</i>
A vizsgálat tárgya	Fonológiai váltakozás és/vagy változás	Grammatikai váltakozás és/vagy változás
Kutatási anyag	Beszélt nyelv	Írott nyelv
	Minden ember nyelve	Csak az írástudók nyelve (felső rétegek, férfiak)
	Autentikus beszéd, elicitációs eljárások, értékelés	Véletlenszerűen ránk maradt szövegek
Társadalmi háttér	A társadalom szerkezetét ismerjük	A társadalom szerkezetét rekonstruálható
Sztenderdizáció Szerepe	Szignifikáns tényező	Jelentősége változó
Segédtudomány	Szociológia	Társadalomtörténet
A nyelvi változás időtartama és eredménye	Ismeretlen	Ismert

Az 1. táblázatban látható áttekintés alkalmas lehet arra, hogy felsorolásszerűen sorra vegyük azokat a különbségeket, kényszerű módszertani kompromisszumokat, amelyekkel szembesülünk, ha a kortárs nyelvi adatokra irányuló szociolingvisztikai vizsgálat módszertanát kívánjuk alkalmazni történeti korpuszok vizsgálatában.

A vizsgálat tárgyát illetően a történeti szociolingvisztikai kutatásokban az egyik legjelentősebb probléma, hogy az írott források jellegéből adódóan a nyelvi változóknak csak korlátozott körét képesek föltárni. Talán nem véletlen, hogy míg a variacionista kutatás főleg fonetikai változókat állított középpontjába, addig a már említett Romaine munka (1982) a vonatkozó mellékmondatok élén álló (vagy

nem álló) kötőszavak használatának szabályait vizsgálta. Az írás síkjában nem lehet a nyelvhasználat fonetikai sajátosságait vizsgálni, ezért a kontinuum változókról lényegében le kell mondanunk a történeti szociolingvisztikában – a diszkrét (morfológiai vagy éppen szintaktikai) változók javára.

A vizsgálati korpuszokat illetően el kell fogadnunk azt, hogy a nyelvi adatok csak írott formában állnak a kutató rendelkezésére, ebből számos jelentős probléma következik. Az első kényszerű változtatás ebből következően az, hogy le kell számolni azzal a nézettel, hogy a szociolingvisztikai kutatásnak a beszéd tényeire kell irányulnia. Ez a lemondás azonban akár haszonnal is járhat, hiszen a történeti szociolingvisztikai vizsgálatok felől eljuthatunk addig a felismerésig, hogy a nyelvi változás szempontjából nem kizárólag a beszélt nyelv játszhat releváns szerepet. A sztenderdizáció történetével kapcsolatos kutatások arra is szolgáltatnak bizonyítékot, hogy bizonyos változatok léte, fennmaradása vagy beszélt nyelvbe való behatolása szempontjából az írott nyelv meghatározó szerepet játszott. (Ezt magam is megkíséreltem bizonyítani korábban – lásd Németh, 2008.)

A beszélt nyelv adatai amúgy az írás közegében is fennmaradhatnak és fenn is maradtak bizonyos műfajokban: gondoljunk a ráolvasásokra, rontó- és gyógyító igékre, népi imádságokra vagy éppen az írnokok által híven idézett jogi érvényű tanúvallomásokra. Az írott forrásokkal kapcsolatban mindig fölmerül a hangzó beszédet lejegyző személy nyelvelfogása, nyelvhasználata is, mint az „autentikus” nyelvi adatot torzító tényező. Az írnoki javítások, stilizálás ugyanakkor nagyon informatívak lehetnek az egyes nyelvváltozatokhoz, nyelvi jelenségekhez fűződő attitűdök vonatkozásában.

Megkerülhetetlen problémája a történeti szociolingvisztikának az adatok reprezentativitásának kérdése: az,

hogy kiknek a nyelvhasználatát ismerhetjük meg egy-egy írott forrásból? Ahogy a táblázat is mutatja, csak az írástudó társadalmi rétegek, azaz a történeti korokban első-sorban a felsőbb rétegekbe tartozó férfiak nyelvhasználata jelenik meg közvetlenül a forrásokban. Ezért válik igen fontossá az alfabetizáció társadalmi terjedése a történeti szociolingvisztikai kutatásban: tudnia kell a kutatónak, hogy az írott forrás a társadalom mely rétegének, milyen hányadának a nyelvhasználatát reprezentálja. A literátus rétegek ugyanakkor néha a nyelvi változások és a sztenderdizáció kezdeményezői is lehetnek.⁷ Ez a kérdés, az írnokok sztenderdizációban játszott szerepe a magyar kutatásokban is fölmerül: Németh (2002) az írnokok spontán sztenderdizációs tevékenységéről, Kalcsó (2009) a nyomdászok nyelvalkító szerepéről írt monografikus munkát.

A nyelv társadalmi háttéréről egészen eltérő minőségű kép áll rendelkezésére a leíró- és történeti szociolingvisztikai vizsgálatot folytató kutatónak: előbbi a szociológusok munkájának gyümölcseként igen pontos képpel rendelkezhet saját korának társadalmáról – ezzel szemben a történeti korok vonatkozásában a társadalomtörténet csak rekonstruált, hipotetikus társadalomképet képes felvázolni: az időben visszafelé haladva egyre bizonytalanabb körvonalakkal.

A különbségek közé tartozik az is, hogy a sztenderdizáció szerepe a fejlett írásbeliséggel rendelkező társadalmakban ma minden ember nyelvhasználatára valamilyen hatással van az oktatás vagy éppen a média tevékenységének köszönhetően, ezzel szemben egy-egy nyelv történetében hosszú időszakon át nem játszott ez a tényező semmilyen szerepet.

⁷E kérdéskörrel a HiSoN konferenciát rendezett 2011 áprilisában, Cambridge-ben *Scribes as Agents of Language Changes* címmel.

Ami a történeti dimenziókban vizsgálódó kutatónak előnyt jelenthet viszont, hogy ő tudja, melyik nyelvi váltakozásnak lett változás a következménye, és hogy egy-egy változási folyamatnak milyen időbeli kiterjedése volt. Előbbire a jelenleg foglalkozó szociolingvista csak longitudinális vizsgálattal képes válaszolni, de a változás időbeli dimenzióit még ezek a vizsgálatok sem képesek megjósolni.

Az 1. táblázatból kiolvasott eredményeket összefoglalva az lehet a benyomásunk, hogy akár megalapozott is lehet bizonyos szociolingvisták óvatos, tartózkodó vagy éppen visszautasító álláspontja a *történeti szociolingvisztika* nevű tudományág vonatkozásában. Csakhogy a táblázatban összegzett különbségek felsorolása után ide kívánkozik egy fontos kiegészítés. A fönti sematikus áttekintés éppen azt nem mutatja meg számunkra, ami a közös a két különböző nyelvészeti megközelítésben, és ami összeköti őket: ugyanazon nyelvelméleti fundamentumra, a nyelv rendezett változatosságára épít mindkettő, és hogy legfontosabb központi fogalmuk a nyelvi változó. Amikor a tudományban a különféle dolgokat rendszerbe foglaljuk, nem föltétlenül a külső jegyek hasonlósága alapján tesszük ezt. Az állatrendszertani osztályozásban a bálna nem hal, hanem emlős, a kacsacsőrű emlőst pedig nem a madarak között tárgyalják, hiszen lényegibb, meghatározó tulajdonságuk, hogy eleven szülő állatok, mint az, hogy testük körvonalai melyik rendszertani osztály tagjaiéra emlékeztetnek. Ugyanígy – bár nagyon sok különbséget sorolhatunk föl a jelenre és a múltira vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatok vonatkozásaiban –, mégiscsak azonos nyelvelméleti alapon állnak a nyelvhasználatban megjelenő rendezett heterogenitás föltételezésével, és azzal, hogy a folyamatosan változó nyelvhasználat különböző szintjein megkísérel-

nek olyan szegmentumokat elkülöníteni, amelyek a váltakozás/változás locusai, és amelyeken a nyelvi dinamika tanulmányozható.

4. Egy magyar magyar hangtörténeti példa történeti szociolingvisztikai nézőpontból

Az alábbi, magyar hangtörténetből vett példával azt szeretném szemléltetni, hogyan és miben nyújthat segítséget a történeti szociolingvisztika a már lezajlott nyelvi változási folyamatokat illetően.

A 13–14. századi magyar nyelvtörténeti adatokból kiviláglik, hogy etimológiailag nem indokolható módon egy / mássalhangzó jelenik meg bizonyos szavakban, oly módon, hogy egy hosszú magánhangzót egy rövid magánhangzó és egy / kapcsolatával váltanak föl a beszélők, azaz a szótag zárttá válik. Ilyen például a *bódog* szavunk, amelynek első előfordulásai (Halotti Beszéd, Jókai kódex) következetesen nélkülözik az első szótagban az /-et, a 16. századtól fogva azonban egyre inkább *boldog*ként jelenik meg a forrásokban. Valami hasonló történik a *Szónok* ~ *Szolnok* tulajdonnévben is. A fenti esetekkel valószínűleg összefügg, hogy a *Hód* ~ *Hold*, *Miskóc* ~ *Miskolc* szóalakok is egy /-lel bővülnek, annyi különbséggel, hogy ott a szótagot egy dentális mássalhangzó zárja, és ez előtt kezdnek egy /-et ejteni a beszélők.

A későbbi írnoki forrásokban, a 16–18. századi iratokban gyakran találkozunk a *holnap* szóval a *hónap*, a *moldon* szóval a *módon*, az *olta* alakkal az *óta* (az adatokra lásd Németh 2008: 63) helyén. Van tehát egy (ó) és (ő) változónk, melynek változatai sematikusán: [ol], [ó], [ou diftongus], illetőleg [öl], [ő], [öü diftongus].

Ezt a hangváltakozást úgy lehetne körülírni, hogy a hosszú *ó* és *ő* magánhangzót fölváltja egy rövid magánhangzó + *l* fonémaszekvencia. A váltakozás végül változást eredményez: stabilizálódnak az *l*-es, neológ formák. Lehet-e egy ilyen, nem tendenciaszerű, szórványos hangváltozást a nyelvi rendszeren belüli tényezőkkel magyarázni? El- lentmondásos a dolog, hiszen olyan irányú változásról van szó, amely a hangzó beszédben alkalmazva mindenképpen növeli az artikulációs erőfeszítéseket, több figyelmet követel a beszélőtől, tehát nem gazdaságos. A szóalakokba a fönti módon betoldott *l*-eket a hangtörténeti magyarázatokban „anorganikus” vagy „inetimologikus” hangoknak szokás nevezni. Ezek az elnevezések arra utalnak, hogy az *l* megjelenése nem vezethető le sem „természetes” hangváltozási folyamatokból, sem pedig a szóalakok etimológiai előzményeiből – lényegében tehát azt mondhatjuk, hogy a jelenség magyarázatában nem szorítkozhatunk a nyelvi rendszeren belüli magyarázatok szokásos érveire.

A szakirodalomban először Benkő (1957: 79) ír arról, hogy az *l* betoldása válasz egy ellenkező irányú folyamatra, a középső nyelvállású magánhangzó +*l* fonémaszekvenciákban rendszeresen megtörtént vokalizációra: így lett a *fölből fő*, a *voltból vót*, a *holtból hót*, a *zöldből zódl* (a hosszú magánhangzók előzménye ezekben az esetekben egy diftongus, amely azután monoftongizálódik). Ezek a természetes vokalizációs folyamatok (amelyek majd elindítják az ellenirányú változást) a 14–15. századra lényegében oda vezettek, hogy a beszélt nyelv változataiban (ezek ekkor még kizárólag különféle nyelvjárások) már szinte egyeduralmodók lettek az *l* nélküli formák, erre lásd Benkő (1957: 79).

Hogy az *l* nélküli formák mennyire általánossá váltak minden nyelvjárásban, azt jól mutatják az MNyA (675. térképlap) 20. század derekán fölvett adatai: a *nyolc* szó

előfordulásait tekintve a 327 kutatópontból egyetlen, dél-erdélyi helyen szerepel fő változatként az *l*-es forma, valamint egy felvidéki kutatóponton mellékváltozatként. A magyar nyelvjárásoknak közös sajátága, hogy nem ejtik az *l*-et a szóban. (Az már más kérdés, hogy hosszú magánhangzót, záródó vagy nyitódó diftongust ejtenek.) Hasonló a helyzet a *zöld* szó (715. térképlap) ejtésében: a szónak *l*-es ejtését fő változatként egyetlen dél-erdélyi kutatóponton látjuk, és még két helyütt fordul ez elő mellékváltozatként.

Ha ennyire általánosan elterjedtek a változó *l* nélküli változatai a magyar nyelvterületen, akkor magyarázatot kíván, miért jelennek meg *l*-es változatok is a forrásokban, ráadásul olyan szavak hosszú magánhangzója vagy diftongusa helyén is, amelyekben soha nem volt *l*.

Ez a kompenzációs folyamat egy olyan nyelvi közegben indulhatott el, amelyben az [ol] és [öl] változatok is jelen voltak, akkor is, amikor az *l* nélküli változatok egyeduralmukodóvá váltak az összes nyelvjárásban. A nyelvhasználat *e* dimenziója, amely a beszédben végbement változások ellenére is megőrizte a kérdéses szavak *l*-jét, ez csak az írásbeliség lehetett. Ha meggondoljuk, hogy a beszélt nyelvváltozatok mellett a nyelv milyen létformáiban létezhetett és maradhattak fenn a szavaknak más alakváltozatai, akkor az írott nyelv felé kell fordítanunk figyelmünket. A kritikus szavak írásmódja megőrizte a hangváltozások előtti hangalaknak megfelelő írásképet. Ehhez az írásképhez azonban csak nagyon kevesen férhettek hozzá a 13–15. században: a társadalomnak csak azon tagjai, akik tudtak írni és olvasni, azaz a literátusi műveltséggel rendelkező, férfiakból álló szűk társadalmi réteg. Az ő nyelvhasználatukban akkor is jelen lehetett az ingadozás, amikor a nyelvterület egészén már lezárultak az *l* vokalizációs folyamatai. Az írott és beszélt nyelv közötti

transzmissziós szíj szerepét a hangos olvasás és a szavakat leírás közben hangosan betűző lejegyzési mód jelenthette. Ennek a csoportnak a tagjai a fönti, a szó írásképre épülő, de „hangos” tevékenységüknek köszönhetően ismerték és használták a kritikus szavaknak egy olyan ejtészváltozatát is, amely a szótagzáró (és a dentális mássalhangzó előtti) *l*-et artikulálta. Mivel ez az ejtész mód ennek a művelt rétegnek a sajátja volt, hozzá a műveltség (a kor szintjén az írni és olvasni tudás) képzeete társult. Idővel az is megtörténhetett, hogy az írnoke-literátusi rétegben megbélyegzett hosszú magánhangzós ejtészváltozatok ellenében olyan szavakba is *l*-eket toldottak be, amelyeknek hosszú *ó* vagy *ő* magánhangzója nem az *l* vokalizációjával jött létre.

A társadalom meghatározó többségének ugyanakkor egyszerűen nem lehetett arról tudomása, hogy a vonatkozó szavakban valamikor, egy korábbi nyelvállapotban egy *l*-et is ejtettek, hiszen a nyelvcsajátítás során a beszédben csak a szokásos ejtészváltozatokkal találkoztak.

A föntiek fényében talán nem annyira meglepő, hogy a későbbi irodalmi nyelvi kiejtési norma mindig az írásképre emlékeztető, a szótagzáró vagy dentális előtti *l*-et ejtő szóalakot részesíti előnyben a nyelvterület egészén elterjedt hosszú magánhangzós vagy diftongusos alakok rovására. Azok a művelt emberek, akik az első ortográfiaakat, nyelvtanokat kidolgozták, ugyanúgy a társadalom felső műveltségi rétegéből kerültek ki, mint a korábbi deákai műveltségű írnokek, és nyelvcszemléletükben a múlt korok rájuk maradt írásos emlékeit tekintették követendő mintának, saját koruk beszélt nyelvi jelenségeit pedig otrombaságnak (lásd Németh 2009).

Az inetimologikus *l* betoldására a föntiekben ismertetett magyarázat célja az volt, hogy bemutassam a szociolingvisztikai módszerek alkalmazásának hasznát a már

lezajlott nyelvi változások értelmezésében. Egy atipikus hangváltást a nyelv társadalmi-történeti kontextusában értelmezve megerősítve látjuk a korábbi szakirodalom azon föltevését, hogy az / betoldása kompenzáló jellegű válasz volt egy vokalizációs folyamatra, és attól elválaszthatatlan. Másfelől azt is bizonyíthatja a vázlatos értelmezés, hogy mely társadalmi réteg volt képes fönntartani a nyelvi változás előtti állapotot, és hogy ezt a nyelvhasználat mely dimenziójában tudta megtenni írástudásának köszönhetően. Arra is választ kaphatunk magyarázatunkban, hogyan tudta befolyásolni a szó konzervatív írásmódja annak hangos ejtését az írástudó rétegek nyelvében.

Irodalom

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Herman József 1982: Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78, 1–8.
- Hernandez-Campoy, Juan Manuel – Conde-Silvestre, Juan Camilo 2012: *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics, 2012.
- HiSoN honlap: <http://www.philhist.uni-augsburg.de/hison/>
- Kalcsó Gyula 2009: *A névszóragozás egységesülése a XVI. századi magyar nyomtatványokban*. Eger, Líceum kiadó.
- Keller, Rudi 1990: *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen, Francke Verlag.
- Kis Tamás (évszám nélkül): Szubjektív vázlatpontok egy kis magyarszociolingvisztika-történethez. <http://web.unideb.hu/~tkis/sl/szltort.htm>
- Labov William 1969: Contraction, deletion and inherent variability of the English copula. *Language* 45: 715–62.
- MNyA = Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977: *A magyar nyelvjáráások atlasza I–VI*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvhasználatban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében*. Szeged, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Németh Mikós 2009: Első nyelvtaníróink megjegyzései saját koruk élőnyelvéről. In Borbély Anna – Vančioné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi Konferencia*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 95–100.
- Nevalainen, Terttu – Raumolin-Brunberg, Helena 1996: *Sociolinguistics and Language History – Studies based on the Corpus of Early English correspondence*. Amsterdam – Atlanta, Rodopi
- Romaine, Suzanne 1982: *Socio-Historical Linguistics: its Status and Methodology*. Cambridge, Cambridge University Press.

A. Sajti Enikő megnyitja a „Nyelvében él a národnostná menšina” kiállítást